

Uwarunkowania i czynniki rozwoju usług turystycznych na obszarach wiejskich

Mikołaj Jalinik

Rozwój ruchu turystycznego na obszarach wiejskich sprawia, że usługi turystyczne stają się jednym z głównych czynników pobudzających koniunkturę gospodarczą. Działalność usługowa i handlowa na rzecz przebywających turystów wyzwala inicjatywy lokalnych społeczności, tworzą się nowe miejsca pracy, angażowane są zasoby ludzkie, poprawia się jakość życia mieszkańców obszarów wiejskich. Usługi turystyczne w różnych regionach kraju rozwijają się niejednakowo. Składa się na to wiele uwarunkowań i czynników.

Istotne znaczenie odgrywają przy tym czynniki endogeniczne (pochodzące z wewnątrz) – baza noclegowa, gastronomiczna, zaangażowanie i predyspozycje usługodawców, działalność marketingowa, kapitał rzeczowy, ludzki i finansowy, a także egzogeniczne (pochodzące z zewnątrz) – polityka państwa, zaangażowanie władz samorządowych, organizacje społeczne, infrastruktura techniczno-ekonomiczna i społeczna, walory i atrakcje turystyczne, zainteresowanie społeczne. Świadczenie usług turystycznych zależy przede wszystkim od wymienionych czynników, które decydują o ich rozwoju na obszarach wiejskich.

Podstawowym jednak problemem jest określenie, które z wymienionych czynników odgrywają dominującą rolę w rozwoju usług turystycznych na obszarach wiejskich i rozwoju samych obszarów wiejskich, a które są mniej znaczące.

Dodatkowym istotnym czynnikiem są walory, atrakcje i atrakcyjność regionu. Warto też dodać, że sprzyjające warunki nie wystarczają, dość często trzeba zabiegać o klienta, stosując różne działania marketingowe. Branża turystyczna wymaga przede wszystkim stosowania trafnie dobranych środków promocji. Usługobiorcy, decydując się na wypoczynek, są zainteresowani nie tylko walorami przyrodniczymi, dobrymi warunkami noclegowymi czy gastronomią, ale też dobrze przygotowanymi atrakcjami w miejscu pobytu. Po transformacji systemu społeczno-gospodarczego kraju wypoczynek bierny dość często zostaje zastępowany wypoczynkiem aktywnym o charakterze edukacyjnym, poznawczym, rekreacyjnym i zdrowotnym.

1. Wstęp

W rozwoju gospodarczym turystyka staje się znaczącą gałęzią zarówno w skali makro, jak i w układzie regionalnym i lokalnym¹. Według oceny specjalistów działalność turystyczno-rekreacyjna w krajach turystycznie roz-

winiętych dostarcza do 50% wpływów do budżetu. Na turystykę przypada w przybliżeniu 8% światowego dochodu brutto i 11% światowych wydatków konsumenckich. Szacuje się, że w roku 2008 dochód z turystyki wyniósł około 8,2 bln USD, czyli 9,8% ogólnego wolumenu światowego eksportu i 33% światowego eksportu usług. Rozwój turystyki na obszarach wiejskich stwarza nadzieje na wzrost gospodarczy regionów i efektywne zwiększanie dochodów gmin, a także mieszkańców obszarów wiejskich. Turystyka jest tą gałęzią gospodarki narodowej, która w istotny sposób może wpływać na tworzenie nowych miejsc pracy, stymulowanie przedsiębiorczości oraz przekształcenia strukturalne, umożliwiając rozwój i zaspokojenie potrzeb życiowych mieszkańców.

Rozwój ruchu turystycznego na obszarach wiejskich sprawia, że usługi turystyczne stają się jednym z istotnych czynników pobudzających koniunkturę gospodarczą. Działalność usługowa i handlowa na rzecz przebywających turystów wyzwala inicjatywy lokalnych społeczności. Świadczenie usług turystycznych zależy zarówno od czynników endogenicznych (bazy noclegowej, gastronomicznej, zaangażowania i predyspozycji usługodawców, działalności marketingowej, kapitału rzeczowego, ludzkiego i finansowego), jak i egzogenicznych (polityki państwa, zaangażowania władz samorządowych, organizacji społecznych, infrastruktury techniczno-ekonomicznej i społecznej, walorów i atrakcji turystycznych, zainteresowania społecznego). Podstawowym problemem jest określenie, które z wymienionych czynników odgrywają dominującą rolę w rozwoju usług turystycznych na obszarach wiejskich i rozwoju samych obszarów wiejskich.

Głównym celem artykułu jest określenie uwarunkowań i czynników ekonomiczno-organizacyjnych wywierających istotny wpływ na rozwój usług turystycznych na obszarach wiejskich. Celem utylitarnym artykułu jest ustalenie hierarchii ważności czynników wywierających wpływ na rozwój usług turystycznych na obszarach wiejskich, które odpowiadałyby potrzebom społecznym, gospodarczym i ekonomicznym kraju.

2. Uwarunkowania polityczno-prawne

Obszary wiejskie w Polsce sprzyjają rozwojowi turystyki wiejskiej, w tym jej form – agroturystyki i ekoagroturystyki. Rozwój jednak w dużym stopniu zależy od regionu, a przede wszystkim od atrakcyjności obszarów wiejskich. Na obszarach wiejskich gospodarczą działalność prowadzą nie tylko gospodarstwa agroturystyczne, ale także pensjonaty, kempingi, schroniska, pola biwakowe i, w mniejszym zakresie, inne obiekty świadczące usługi turystyczne. Uwarunkowania polityczno-prawne odgrywają kluczową rolę w działalności agroturystycznej.

Świadczenie usług agroturystycznych podlega takim samym przepisom jak inne rodzaje działalności usługowej. Są jednak wyjątki, które mogą mieć znaczenie szczególne dla osób rozpoczynających działalność lub zmie-

rzających traktować usługi agroturystyczne jako dodatkowe zajęcie, towarzyszące prowadzeniu gospodarstwa rolnego. Wyjątek od ogólnej zasady rejestrowania lub ewidencjonowania działalności gospodarczej wymieniony jest w art. 3 Ustawy z dnia 2 lipca 2004 roku o swobodzie działalności gospodarczej (Dz.U. Nr 173, poz. 1807) Ustawa reguluje podejmowanie działalności gospodarczej w Polsce. Wyłączono z niej m.in. wynajmowanie przez rolników pokoi, sprzedaż posiłków domowych i świadczenia w gospodarstwach rolnych innych usług związanych z pobytem turystów (art. 3). Ustawa z dnia 29 sierpnia 1997 roku o usługach turystycznych (Dz.U. Nr 133, poz. 884 z późn. zm.) określa standardy wyposażenia i zakresu usług świadczonych w obiektach hotelarskich oraz innych obiektach. Przepisy o usługach hotelarskich uzupełniają przepisy: budowlane, higieniczno-sanitarne i przeciwpożarowe, których celem jest zapewnienie bezpieczeństwa osób korzystających z zakwaterowania w obiektach, niezależnie od ich standardu.

Zgodnie z art. 1a ustawy o usługach turystycznych od 1 maja 2004 r. przepisy dotyczące świadczenia usług hotelarskich stosuje się także do rolników wynajmujących pokoje i miejsca na ustawienie namiotów w gospodarstwie rolnym. Gospodarstwa agroturystyczne należą do grupy tzw. innych obiektów hotelarskich i podlegają obowiązkowi wpisania obiektu do ewidencji innych obiektów hotelarskich w gminie. Nie oznacza to konieczności zgłaszania do ewidencji działalności gospodarczej.

Aby rozpocząć działalność agroturystyczną, należy być użytkownikiem gospodarstwa rolnego o powierzchni powyżej 1 ha użytków rolnych. Turyści powinni być zakwaterowani w budynku mieszkalnym, dopuszczonym decyzją administracyjną do użytkowania mieszkalnego, położonym w obrębie gospodarstwa. Gospodarstwo powinno znajdować się na obszarach wiejskich (poza granicami administracyjnymi miast).

Pierwszą czynnością, jaką należy wykonać przed rozpoczęciem działalności agroturystycznej, jest złożenie wniosku do urzędu gminy o dokonanie wpisu do ewidencji obiektów świadczących usługi agroturystyczne, obiektu niebędącego obiektem hotelarskim (hotelem, motelem, pensjonatem, kempingiem, domem wycieczkowym, schroniskiem młodzieżowym, schroniskiem, polem biwakowym), zgodnie z ustawą o usługach turystycznych. Za wpis należy uiścić opłatą skarbową. Urząd gminy powinien sprawdzić, czy gospodarstwo spełnia wymagania zawarte w aktach normatywnych. Po wykonaniu przedstawionych formalności właściciel gospodarstwa powinien otrzymać zaświadczenie o wpisie do rejestru ewidencji.

Kolejną czynnością jest wystąpienie do Urzędu Statystycznego o nadanie numeru REGON na krótkotrwałe zakwaterowanie. Nadany REGON należy przedłożyć w urzędzie gminy w celu potwierdzenia na zgodność z oryginałem. Po wykonaniu tych czynności urząd gminy wpisuje gospodarstwo agroturystyczne pod odpowiednim numerem wraz z jego nazwą podaną przez beneficjenta.

Właściciel gospodarstwa agroturystycznego wynajmujący pokoje wyłącznie osobom przebywającym na wypoczynku może być zwolniony z podatku dochodowego od osób fizycznych. Zwolnienie obejmuje także dochody uzyskane z tytułu wyżywienia gości mieszkających w wynajmowanych pokojach. W wymienionych sytuacjach prowadzenie takiej działalności upoważnia usługodawcę do zwolnienia z podatku od nieruchomości. Właściciel gospodarstwa agroturystycznego decydujący się na prowadzenie działalności zobligowany jest do zagospodarowania otoczenia pod względem infrastrukturalnym zgodnie z Rozporządzeniem Ministra Gospodarki i Pracy z dnia 19 sierpnia 2004 roku (Dz.U. Nr 188, poz. 1945). Obiekt powinien być oznakowany zgodnie z założeniem Polskiej Federacji Turystyki Wiejskiej „Gospodarstwa Gościnne”.

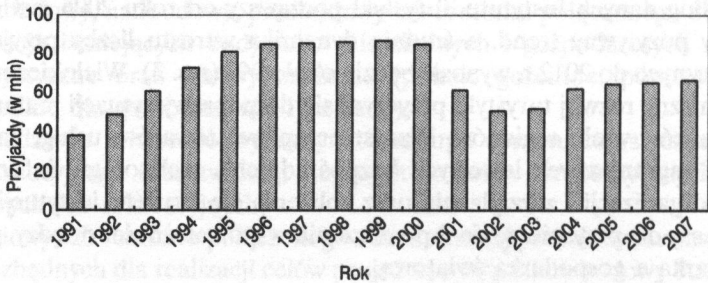
Usługodawca może także wystąpić z wnioskiem o nadanie odpowiedniej kategorii obiektowi zgodnie z Rozporządzeniem Prezesa Rady Ministrów z dnia 29 stycznia 1999 roku (Dz.U. Nr 10, poz. 87). Kategoryzacja jest dobrowolna i odpłatna. Celem kategoryzacji jest podniesienie jakości świadczonych usług, ujednoczenie oznakowania gospodarstw agroturystycznych oraz udzielanie rekomendacji do zamieszczania oferty gospodarstwa agroturystycznego w materiałach Polskiej Federacji Turystyki Wiejskiej „Gospodarstwa Gościnne”.

3. Uwarunkowania ekonomiczno-finansowe

Polska Agencja Rozwoju Turystyki szacowała, że każda złotówka zainwestowana w turystykę daje 10 PLN w innych branżach, a PKB z szeroko rozumianego przemysłu turystycznego w Polsce od 2006 r. jest wyższy niż PKB z górnictwa, hutnictwa i rolnictwa razem wziętych. Zgodnie z zasadą, którą podaje H. Eidsvik, największa część zysków z turystyki powinna pozostać na miejscu recepcyjnym (Eidsvik 1996). Regiony, które dysponują atrakcyjnymi walorami, przynoszą korzyści materialne gminom i ich mieszkańcom. Uzyskiwane dochody umożliwią przyspieszenie rozwoju obszarów wiejskich i rekonstrukcji istniejącego zagospodarowania turystycznego.

Z danych Głównego Urzędu Statystycznego i Straży Granicznej (rys. 1) wynika, że w roku 2007 odwiedziło Polskę 64,6 mln cudzoziemców, z czego ponad połowę, tj. 32,6 mln, stanowili Niemcy. Polskę odwiedziło także o 19,4% więcej turystów z nowych krajów członkowskich i o 11,2% więcej z tzw. starej Unii Europejskiej, w przypadku których mamy do czynienia na ogół z przyjazdami typowo turystycznymi.

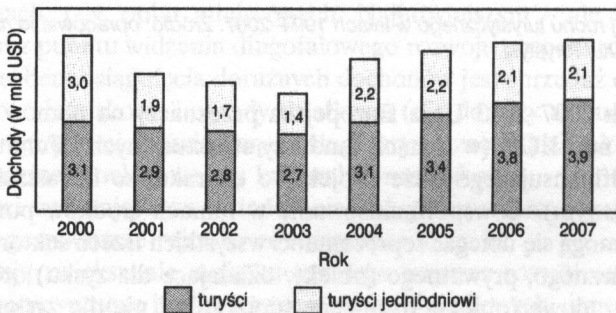
Istotnego wzrostu liczby przyjazdów turystycznych należy oczekiwać w dalszych latach z Niemiec, Rosji, Litwy, Białorusi, Ukrainy, Izraela, Czech i Słowacji. Przewiduje się, że mniejszy niż wcześniej oczekiwano będzie napływ turystów z Łotwy i Estonii. Jak podaje Instytut Turystyki, od roku 2004 obserwuje się systematyczny wzrost przyjazdów turystów (o 13,7 mln), którzy spędzili w Polsce przynajmniej jeden dzień z noclegiem. To oznacza

Rys. 1. Ruch turystyczny z krajów europejskich i pozaeuropejskich. Źródło: opracowanie na podstawie danych GUS i Straży Granicznej z 2008 r.

wzrost o 21% w stosunku do roku 2003. Według WTO w 2020 r. po świecie w celach turystycznych będzie podróżowało około 1,6 mld ludzi.

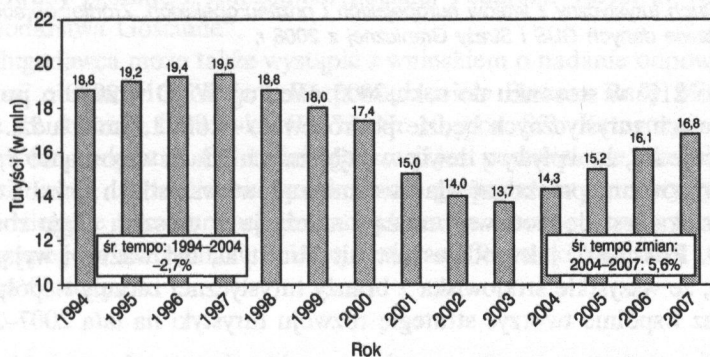
Szacuje się, że wpływy z dewiz w najbliższych latach wzrosną do 5,5 mld USD, co powinno przekonać władze samorządowe wszystkich szczebli o tym, że turystyka jest dochodową branżą i należy ją w dalszym ciągu rozwijać (rys. 2). Rok 2007, jak podaje Instytut Turystyki, był ważny i wyjątkowy dlatego, że wszystkie środowiska z branży turystycznej zaczęły współpracować oraz wspólnie tworzyć strategię rozwoju turystyki na lata 2007–2013.

Rys. 2. Dochody z przyjazdów turystów (w mld USD). Źródło: opracowanie na podstawie danych Instytutu Turystyki.

Koszt oferty turystycznej w Polsce jest o 25–50% niższy niż w innych krajach Europy. Przewiduje się, że będzie ona konkurencyjna do momentu wprowadzenia euro. Jednocześnie podkreśla się, że jeżeli nie będzie odpowiedniej promocji Polski za granicą, to zdominują nas inne kraje z byłego bloku socjalistycznego. Jesteśmy także krajem, w którym wydatki na działalność turystyczną są znacznie mniejsze niż w innych krajach, chociażby takich jak: Węgry, Czechy, Litwa czy Słowacja.

Według danych Instytutu Turystyki począwszy od roku 2005 jest obserwowany pozytywny trend, a średnia dynamika wzrostu liczby przyjazdów zagranicznych do 2012 r. wynosić będzie około 9% (rys. 3). Wielokierunkowy i dynamiczny rozwój turystyki przyczyni się do poprawy sytuacji materialnej mieszkańców wielu regionów. Wzrost przepływu towarów, usług, kapitału (w tym zagranicznych inwestycji bezpośrednich), technologii, informacji, metod organizacji i zarządzania oraz zbliżenie się struktur instytucji przyczyniły się do przyspieszenia i poszerzenia współzależności między polską gospodarką a gospodarką światową.

Rys. 3. Rozwój ruchu turystycznego w latach 1994–2007. Źródło: opracowanie na podstawie danych Instytutu Turystyki.

W latach 2007–2013 Unia Europejska przeznaczy na pomoc dla Polski ponad 15,6 mld EUR (w ramach funduszy strukturalnych i Funduszu Spójności współfinansującego duże projekty o charakterze infrastrukturalnym i środowiskowym). O współfinansowanie w ramach środków pomocowych Wspólnoty mogą się ubiegać reprezentanci wszystkich trzech sektorów gospodarki: publicznego, prywatnego (obiekty działające dla zysku) oraz organizacje pozarządowe (obiekty działające społecznie i nie dla zysku).

Na przykład na inwestycje związane z działalnością agroturystyczną można uzyskać dotacje w ramach Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013, oś 3 i 4². Pomoc finansowa udzielana jest w 50% poniesionych przez wnioskodawcę kosztów projektu. Jednak kwota ta nie może przekroczyć 100 tys. PLN. Beneficjentem takiego działania może być rolnik, domownik oraz osoba prawna, która prowadzi działalność rolniczą.

Projekt musi być uzasadniony ekonomicznie, co podlega sprawdzeniu w trakcie oceny wniosku o dofinansowanie, a także powinien być realizowany w miejscowości liczącej do 5 tys. mieszkańców, należącej do gminy wiejskiej lub wiejsko-miejskiej. W ramach działania można się ubiegać o dofinansowanie następujących przedsięwzięć:

- rozbudowy, nadbudowy, przebudowy lub remontu połączonego z modernizacją istniejących budynków mieszkalnych i gospodarczych na cele turystyczne oraz ich wyposażenie (pokoje gościnne, pomieszczenie wspólne dla gości, łazienki i kuchnie),
- urządzenia miejsc do wypoczynku, zakupu sprzętu turystycznego lub rekreacyjnego oraz zwierząt służących do celów terapeutycznych, sportowych lub rekreacyjnych,
- budowy lub remontu połączonego z modernizacją obiektów budowlanych niezbędnych dla realizacji celów projektu, z wyjątkiem budowy budynków mieszkalnych,
- zakupu maszyn, urządzeń, narzędzi, sprzętu komputerowego i oprogramowania,
- zagospodarowania terenu na potrzeby prowadzenia planowanej działalności w ramach projektu,
- zakupu materiału siewnego na potrzeby zakładania plantacji wieloletnich, przeznaczonych do celów energetycznych,
- zakupu środków transportu na potrzeby prowadzenia działalności gospodarczej, z wyjątkiem świadczenia wyłącznie usług transportowych (pomocą nie jest objęty zakup samochodów osobowych przeznaczonych do przewozu mniej niż 8 osób wraz z kierowcą).

Dotychczasowa polityka finansowa niektórych regionów sprawia, że dochody pochodzące z turystyki tylko w niewielkim stopniu zasilają budżety lokalne. Dotyczy to zwłaszcza podatków od nieruchomości oraz, w niektórych gminach, tzw. opłat miejscowych. Najłatwiejszym – ale też krótkowzrocznym z punktu widzenia długofalowego rozwoju gospodarczego regionów – sposobem osiągnięcia doraźnych dochodów jest sprzedaż działek pod budownictwo letniskowe i ogrody działkowe (nie dotyczy to budów prowadzonych przez podmioty świadczące usługi turystyczne, takich jak np. obiekty gastronomiczne, noclegowe czy kulturalno-rozrywkowe).

Korzyści wynikające ze świadczenia usług turystycznych wpływają na ożywienie gospodarcze rejonów w różny sposób, m.in.:

- powodują zwiększenie majątku trwałego poprzez rozwój zagospodarowania turystycznego i usług towarzyszących (handlowych, rzemieślniczych, komunalnych i innych),
- powodują zwiększenie obrotu pieniądzem,
- przyczyniają się do powstawania nowych miejsc pracy,
- przyczyniają się do poprawy warunków socjalno-bytowych miejscowej ludności.

Bardzo duże znaczenie odgrywa tworzenie nowych miejsc pracy w obsłudze ruchu turystycznego. Daje to efekt mnożnikowy – powstają nowe miejsca pracy i dodatkowy dochód. Korzystne oddziaływanie turystyki na środowisko określa się mianem mnożnika. Mnożniki turystyczne definiowane są jako „współczynniki liczbowe, które mierzą całkowite efekty (bezpośrednie, pośrednie, indukowane) początkowego wydatku turystycznego na danym

obszarze i są rezultatem podniesienia poziomu gospodarki” (Medlik 1995). Przyjmuje się, że model mnożnikowych efektów ekonomicznych z turystyki można przedstawić w postaci równania (Milne 1990: 13–19):

$$Mr = a + b + c, \quad (1)$$

gdzie:

- Mr* – regionalny mnożnik dochodu (*regional income multiplier*),
a – bezpośredni dochód regionalny (*direct regional income*), będący sumą efektów finansowych jednostek bezpośrednio związanych z obsługą ruchu turystycznego (np. usługodawców oferujących usługi gastronomiczne),
b – pośredni dochód regionalny (*indirect regional income*), będący sumą efektów finansowych jednostek w sposób pośredni związanych z obsługą ruchu turystycznego (np. podmiotów gospodarczych zaopatrujących bazę gastronomiczną w niezbędne artykuły żywnościowe),
c – indukowany pośredni dochód regionalny (*induced indirect regional income*), wynikający z wydatkowania efektów finansowych uzyskanych z bezpośredniej lub pośredniej działalności turystycznej (np. osób zatrudnionych w podmiotach turystycznych).

Wielkość ekonomicznych efektów mnożnikowych związanych z rozwojem turystyki zależy bowiem od sposobu jej organizacji, relacji własnościowych w sektorze turystycznym, a także poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszaru recepcji turystycznej. Regionalny wskaźnik dochodu pokazuje efekt finansowy osiągnięty dzięki początkowym wydatkom usługobiorców, czyli jak duży dodatkowy efekt powstaje w wyniku wydatkowania przez usługobiorcę jednej jednostki pieniężnej.

4. Uwarunkowania organizacyjne

Rozwój usług turystycznych przyczynia się do aktywizacji zasobów ludzkich różnych grup społecznych i zawodowych. Poza tworzeniem dochodu narodowego usługi turystyczne wpływają na rozwój innych sektorów gospodarki narodowej. W celu poprawy jakości życia społeczności wymaga się lokalnej inicjatywy, przywództwa oraz wysiłku organizacyjnego. Organizowanie polega na stworzeniu określonych jednostek zadaniowych (stanowisk pracy, komórek organizacyjnych) i przyznaniu im obowiązków (zadań) oraz uprawnień decyzyjnych.

Mając na uwadze różne instytucje i organizacje działające na rzecz rozwoju usług turystycznych na obszarach wiejskich, trzeba przyznać, że szczególnie rolę pełnią: społeczność lokalna, jednostki samorządu terytorialnego i instytucje administracji rządowej. Uczestniczą one w podejmowaniu decy-

zji dotyczących organizacji, funkcjonowania i rozwoju infrastruktury techniczno-ekonomicznej i społecznej.

Samorządy terytorialne (wspólnoty samorządowe) wpływają na tworzenie infrastruktury społeczno-gospodarczej, bez której rozwój agroturystyki byłby niemożliwy. Samorządy decydują o rozwoju wsi, sieci dróg, służby zdrowia, kultury regionalnej gmin, rejonu i dążą do zaspokojenia potrzeb mieszkańców obszarów wiejskich i przebywających gości. Decydują także o przydziale środków finansowych na oznakowanie tras, szlaków, na rozbudowę dróg, obiektów kulturalnych i turystycznych, o nakładach na szkolenia, promocję i reklamę. Wspierają inicjatywy mieszkańców wsi, np. budowę lub modernizację boisk, tras rowerowych, ścieżek pieszych, kortów tenisowych, basenów kąpielowych, dróg dojazdowych, rozwój działalności agroturystycznej i inne przedsięwzięcia turystyczne. Wspomaganiem rozwoju turystyki na obszarach wiejskich zajmują się (lub powinny zajmować się) różne instytucje (rządowe, samorządowe, pozarządowe, prywatne) działające na rzecz ułatwienia prowadzenia działalności gospodarczej (Wiatrak 2009: 347).

Coraz bardziej znaczącą rolę odgrywają inne instytucje samorządowe, takie jak stowarzyszenia agroturystyczne, powstałe na bazie ustawy o stowarzyszeniach, oraz izby rolnicze. Stowarzyszenia agroturystyczne zraszają gospodarstwa agroturystyczne, przejawiają troskę o interes usługodawców i usługobiorców, a przede wszystkim wspierają, popularyzują i kontrolują działalność agroturystyczną.

Instytucjami mającymi szczególne znaczenie na szczeblach powiatowych (w zakresie działalności szkoleniowo-doradczej) są zespoły lub oddziały doradztwa rolniczego, które funkcjonują w każdym powiecie (poza Ośrodkami Doradztwa Rolniczego). Do ich zadań należą:

- organizacja szkoleń, kursów i pokazów dla rolników zainteresowanych agroturystyką,
- udzielanie porad w zakresie sporządzania biznesplanów, przepisów obowiązujących w agroturystyce (bhp, przeciwpożarowych, wynikających z kodeksu pracy),
- promocja usług agroturystycznych,
- utrzymywanie współpracy z zespołami doradztwa rolniczego w powiatach i województwach.

Podobnie jak wymienione instytucje i organizacje, ważną rolę spełniają izby rolnicze. Ich udział polega szczególnie na doradztwie i pomocy specjalistycznej. Zgodnie z ustawą o izbach rolniczych tworzą one samorząd rolniczy działający na rzecz rozwiązywania problemów właścicieli gospodarstw agroturystycznych.

Bardzo istotną rolę w rozwoju turystyki na obszarach wiejskich w kraju spełnia Polska Federacja Turystyki Wiejskiej „Gospodarstwa Gościnne” z siedzibą w Warszawie. Celem jej jest:

- podnoszenie jakości świadczonych usług przez stałą edukację właścicieli gospodarstw agroturystycznych, głównie poprzez system kontroli jakości,
- rozwój i promocja turystyki wiejskiej,
- reprezentowanie i ochrona interesów członków federacji,
- tworzenie, zachowanie i ochrona walorów kulturowych i przyrodniczych,
- aktywizacja społeczności wiejskich,
- ocena jakości świadczonych usług agroturystycznych i przyznawanie gospodarstwom odpowiednich kategorii (standard, jedno, dwa lub trzy „słoneczka”).

Każda organizacja jest systemem utworzonym do realizacji określonych celów. Żeby każdy system działał sprawnie, należy wszystkim komórkom organizacyjnym i stanowiskom postawić właściwe cele i zadania do wykonania. Realizacja tych celów ma prowadzić do osiągnięć ekonomicznych (Panasiuk 2007).

5. Uwarunkowania społeczne i kadrowe

Z uwagi na rosnącą konkurencję na rynku usług turystycznych oraz procesy wynikające z akcesji Polski do Unii Europejskiej, czynnikiem decydującym o rozwoju rynku pracy dla sektora usług turystycznych będzie jakość przygotowanej kadry. Słuszne jest więc przyjęcie tezy, że kształcenie na potrzeby sektora usług turystycznych ma i będzie miało istotne znaczenie w ograniczeniu bezrobocia i kształtowaniu tendencji wzrostu zatrudnienia.

Wykształcenie jest jednym z czynników wpływających na stopień przystosowania intelektualnego mieszkańców obszarów wiejskich do nowej rzeczywistości, wyznaczonej przede wszystkim przez twarde prawa gospodarki wolnorynkowej i akcesję Polski do struktur Unii Europejskiej. Wpływa też na aktywność mieszkańców obszarów wiejskich i powstawanie zachowań przedsiębiorczych, co jednocześnie ma odzwierciedlenie w tempie rozwoju obiektów świadczących usługi turystyczne, a głównie dotyczy to gospodarstw agroturystycznych. Ekonomiczne skutki poziomu wykształcenia uwidoczniają się w sposobie i efektach prowadzenia działalności gospodarczej. Dlatego też uważa się, że wykształcenie jest jednym z czynników wyznaczających jakość kadry w sektorze usług turystycznych, a czynnik ludzki, jego umiejętności, sprawność, organizacja i zamiłowanie jest gwarancją skutecznego zarządzania obiektami świadczącymi usługi turystyczne. Od specjalisty branży turystycznej wymagana jest znajomość wiedzy ekonomicznej, psychologicznej, informatycznej, pedagogicznej, medycznej, wiedzy z zarządzania, i innych dyscyplin.

Ludność obszarów wiejskich charakteryzuje niski poziom skolaryzacji (67,0%) w porównaniu z ludnością obszarów miejskich (93,4%)³. Przyczyn tego wymienia się wiele, jednak najważniejsze z nich to: gorszy dostęp młodzieży wiejskiej do szkół, niższy poziom nauki w szkołach wiejskich oraz angażowanie młodzieży wiejskiej do prac gospodarskich.

Niewielu właścicieli obiektów świadczących usługi turystyczne korzysta z kształcenia i doskonalenia permanentnego. Zupełnie inaczej przedstawia się sytuacja w krajach zachodnich. Na przykład w Niemczech prowadzone są ustawiczne kursy dla pracowników obiektów turystycznych. Z uwagi na atrakcyjność regionów i zainteresowanie obcokrajowców naszym krajem, szczególną wagę powinno się przywiązywać do nauki języków obcych, zwłaszcza języków angielskiego, rosyjskiego i niemieckiego.

W polityce rządu polskiego, prezentowanej w najważniejszych strategicznych dokumentach dotyczących polityki gospodarczej, turystykę traktuje się przede wszystkim jako sektor mogący w istotny sposób wspomóc realizację ważnych programów rządowych, a zwłaszcza programu walki z bezrobociem. Turystyka jest także szeroko wykorzystywana w edukacji. Jest ona widoczna w polityce wspierania spójności społeczeństw, edukacji kulturowej, przekazywaniu systemów wartości, zachowaniu dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego. Jednocześnie w licznych dokumentach rządowych oraz strategiach rozwoju wskazuje się na turystykę jako jeden z sektorów mogących zapewnić dynamiczny rozwój gospodarczy, zatem także minimalizujących negatywne skutki koniecznych przekształceń.

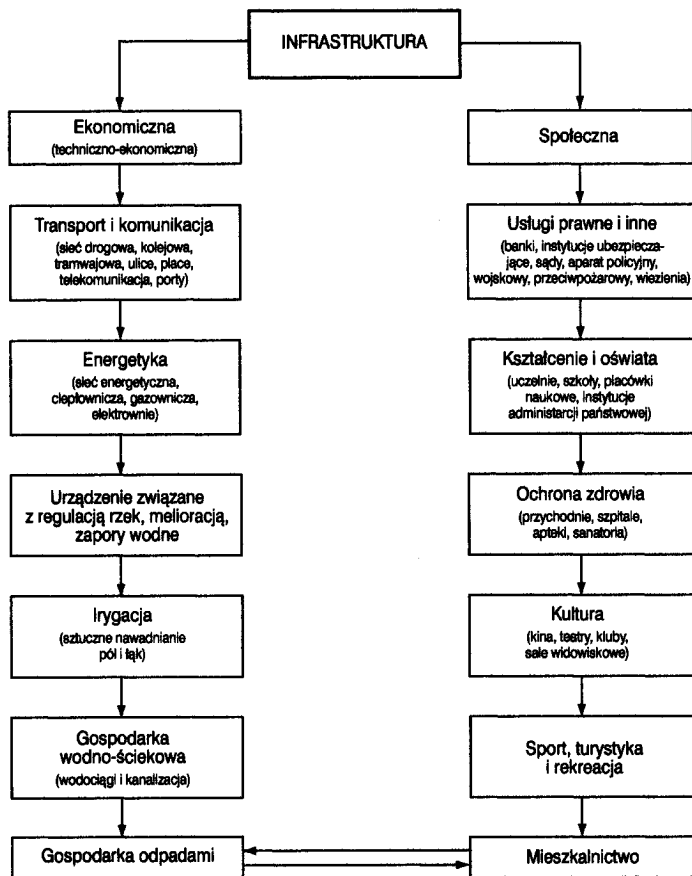
6. Uwarunkowania Infrastrukturalne

Rozwój polskiej gospodarki coraz częściej ocenia się w odniesieniu do rozwoju infrastruktury turystycznej. To myślenie jest mocno zakorzenione w Unii Europejskiej. Aby można było korzystać z usług turystycznych na właściwym i spełniającym podstawowe standardy poziomie, należy korzystać z produktu turystycznego opartego na dobrze rozwiniętej infrastrukturze turystycznej. Im wyższy poziom infrastruktury turystycznej, tym większy standard świadczonych usług i większa szansa na pełne zaspokojenie potrzeb klientów i jak najlepsze spędzenie czasu wolnego.

Infrastruktura jest kategorią ekonomiczną i obejmuje podstawowe urzędy oraz instytucje świadczące usługi niezbędne do należytego funkcjonowania produkcyjnych działów gospodarki narodowej (rys. 4).

Określenie infrastruktura jest stosowane zarówno w ekonomii, jak i w wielu innych dyscyplinach naukowych, a także poza obszarem nauki. Trudno jednoznacznie stwierdzić, kiedy i w jakim znaczeniu po raz pierwszy użyto tego terminu. Przyjmuje się, że pojęcie to wywodzi się ze słownictwa wojskowego. Dziembowski (1985) wskazuje, że terminu tego użyto po raz pierwszy w słownictwie sił zbrojnych NATO, jednak w jednym z opracowań węgierskich postawiono hipotezę, że posługiwano się nim już w czasie wojen napoleońskich (Csernok i in. 1972).

Infrastruktura techniczno-ekonomiczna obejmuje urzędy do świadczenia usług w różnym zakresie. Infrastruktura społeczna obejmuje natomiast ogół podstawowych urzędów i instytucji społecznych – niezbędnych do istnienia i funkcjonowania społeczeństwa jako całości – świadczących usługi w wymienionych dziedzinach.

Rys. 4. Podział infrastruktury. Źródło: opracowanie na podstawie Nowy leksykon PWN. 1998, Warszawa: PWN.

Infrastruktura stanowi istotny czynnik społeczno-gospodarczego rozwoju obszarów wiejskich, zarówno w makro-, jak i mikroskali. Infrastruktura sprawnie funkcjonująca i dostosowana do indywidualnych potrzeb regionu zapewnia odpowiedni standard życia ludności oraz warunkuje proces przeobrażeń obszarów wiejskich w najbardziej pożądanym dla niej kierunku – w kierunku wielofunkcyjności.

Rozwój usług turystycznych wymusza budowę i rozbudowę niektórych urządzeń, dróg i infrastruktury paraturystycznej, np. wodociągów, oczyszczalni ścieków, kanalizacji, sieci sklepów, aptek, banków, urzędów pocztowo-telekomunikacyjnych, domów kultury, klubów, świetlic. Trzeba zdawać sobie sprawę z tego, że wraz z pobytem turystów zwiększa się pobór wody

zarówno w okresie letnim, jak i zimowym. Nie jest możliwy rozwój turystyki tam, gdzie są „dzikie” wysypiska śmieci i wylewiska ścieków, odprowadzanych nieraz do rowów melioracyjnych, rzek, jezior czy stawów. Tylko niewielkich turystów może interesować środowisko przyrodnicze pozbawione infrastruktury techniczno-ekonomicznej czy społecznej (Jalinik 2002). Występują w kraju regiony charakteryzujące się niskim poziomem infrastruktury techniczno-ekonomicznej i społecznej, przy prawie najwyższym odsetku w kraju ludności wiejskiej, np. województwa podlaskie, świętokrzyskie, lubelskie, warmińsko-mazurskie.

W celu zniwelowania dysproporcji jakości życia ludności wiejskiej w stosunku do poziomu ludności miejskiej niezbędna jest modernizacja i budowa nowej infrastruktury w środowisku wiejskim. Dysproporcje w poziomie infrastruktury powodują określone zróżnicowanie warunków życia, awansu zawodowego i społecznego ludności wiejskiej, a także wzrostu produkcji rolniczej. Budowa lub modernizacja infrastruktury pozwoli przyspieszać rozwój usług turystycznych we wszystkich regionach kraju, a tym samym zwiększać napływ turystów, co z kolei wpłynie na wzrost liczby nowych miejsc pracy.

Do najpilniejszych zadań podejmowanych w celu poprawy form wypoczynku na obszarach wiejskich w poszczególnych regionach można zaliczyć:

- przygotowanie kadry do prowadzenia działalności turystycznej,
- przeprowadzenie remontów w budynkach niezamieszkałych bądź bezużytecznych (założenie instalacji wodociągowej, kanalizacyjnej, gazowniczej i centralnego ogrzewania), w których mogą funkcjonować obiekty świadczące usługi turystyczne (takie jak: pensjonaty, gospodarstwa agroturystyczne, kempingi, kwatery prywatne, biura podróży, karczmy, zajazdy).

Do obiektów zlokalizowanych na obszarach wiejskich należą: szkoły podstawowe, kluby, świetlice, agronomówki, budynki spółdzielni produkcyjnych, państwowych gospodarstw rolnych, zabudowania rolników, ośrodki zdrowia, urzędy pocztowe, sklepy i inne. Do pilnych potrzeb zagospodarowania turystycznego, bez których rozwój usług turystycznych na obszarach wiejskich byłby ograniczony, można zaliczyć (dotyczy to nie tylko analizowanych województw, ale także innych województw w kraju):

- zorganizowanie pól biwakowych i kempingów (doprowadzenie wody, wybudowanie sanitariatów, miejsc do gier i zabaw),
- wybudowanie barów, kawiarenek, karczm, pubów, pijalni, smaźalni ryb w miejscach atrakcyjnych turystycznie,
- wybudowanie lub zmodernizowanie obiektów sportowo-rekreacyjnych oraz wyposażenie ich w niezbędny sprzęt,
- wybudowanie dróg dojazdowych lub poprawienie nawierzchni (tam, gdzie zachodzi potrzeba),
- wybudowanie ścieżek rowerowych i ścieżek pieszych (na wzór krajów zachodnich),

- wybudowanie basenów (przynajmniej jeden kryty basen na 10–20 tys. mieszkańców),
- wybudowanie ścieżek zdrowia i ścieżek dydaktycznych (na wzór krajów zachodnich), na których spacerowicze i turyści mogliby wykonywać ćwiczenia, spacerując (np. co 500 m skonstruować stacje ćwiczeń – drążki, huśtawki, równoważnie, blaty pingpongowe, atlasy gimnastyczne, stoliki lub ławki z miejscami do siedzenia, liny do podciągania się); najlepiej, aby takie ścieżki przebiegały przez obszary leśne, a w przypadku ścieżek dydaktycznych należałoby przygotować informacje o występującej florze i faunie,
- wybudowanie boisk do gier w tenisa ziemnego, pól golfowych, boisk sportowych (pożądanym miejscem powinny być obszary leśne lub położone w pobliżu zbiorników wodnych).

Aby przewyciężyć istniejące bardzo niekorzystne dysproporcje, należy konsekwentnie włączyć ludność wiejską w proces zmian jej najbliższego otoczenia. Należy zabiegać o ludzi kreatywnych, umożliwić im skorzystanie z programów unijnych czy lokalnych i tworzyć taką infrastrukturę, która sprzyja rozwojowi turystyki na obszarach wiejskich.

7. Czynniki rozwoju usług turystycznych na obszarach wiejskich

Rozwój usług turystycznych przyczynia się do tworzenia nowych miejsc pracy, angażuje znaczne zasoby ludzkie i wpływa na rozwój innych sektorów gospodarki narodowej. Intensywność świadczonych usług może przyczynić się do zapewnienia poprawy jakości życia poprzez pobudzenie lokalnej inicjatywy, znalezienie liderów i wysiłek organizacyjny miejscowej ludności. Istotne znaczenie odgrywają przy tym czynniki endogeniczne i egzogeniczne.

Do czynników endogenicznych zalicza się:

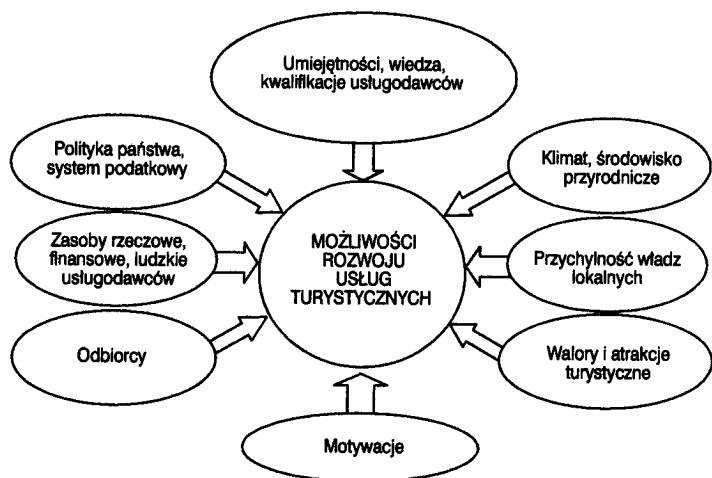
- położenie obiektów świadczących usługi turystyczne,
- atrakcje w obiekcie świadczącym usługi turystyczne,
- wewnętrzne wyposażenie pomieszczeń,
- umiejętności i predyspozycje właścicieli obiektów i osób obsługujących konsumentów,
- umiejętności kulinarne i kultura obsługi,
- sposób zagospodarowania odpadów i nieczystości,
- organizacja czasu wolnego.

Do czynników egzogenicznych zalicza się:

- walory turystyczne występujące w regionie,
- występujące atrakcje turystyczne w otoczeniu obiektów świadczących usługi turystyczne,
- otaczająca infrastruktura techniczno-ekonomiczna i społeczna,
- otaczająca infrastruktura turystyczna i paraturystyczna,
- poziom kultury, tradycje i zwyczaje,

- zagrożenia w środowisku wywołane przez turystów,
- instytucje i organizacje wspomagające rozwój obiektów świadczących usługi turystyczne.

Rozwój obiektów świadczących usługi turystyczne na obszarach wiejskich zależy od wielu czynników. Należą do nich: walory i atrakcje turystyczne, środowisko przyrodnicze, klimat, przychylność władz lokalnych, polityka państwa, system podatkowy, umiejętności, wiedza, kwalifikacje usługodawców, zasoby rzeczowe, finansowe, ludzkie usługodawców, motywacje usługodawców, odbiorcy usług. Najistotniejsze z nich przedstawiono na rys. 5.

Rys. 5. Czynniki wpływające na powodzenie rozwoju usług turystycznych. Źródło: opracowanie własne.

Jednak najważniejszym czynnikiem, którego znaczenia nie da się przecenić, są ludzie. To od ich pracy, sumienności, uprzejmości, grzeczności i serdeczności zależy końcowa ocena pobytu usługobiorcy.

Oprócz obiektów świadczących usługi turystyczne istotną rolę odgrywają także władze samorządów terytorialnych, które sprzyjają rozwijaniu działalności obiektów na poziomie lokalnym (gmina, powiat) czy regionalnym (województwo samorządowe). Przyczyniają się do określania miejsca turystyki w strukturze gospodarki lokalnej i regionalnej, zwłaszcza poprzez tworzenie strategii rozwoju, współpracę i integrację podmiotów branży turystycznej i możliwości aktywizowania gospodarki na wszystkich szczeblach oraz przez tworzenie nowych miejsc pracy.

Praktycznie każdy z wymienionych czynników odgrywa istotną rolę w turystycznej działalności gospodarczej, ale najistotniejsze są umiejętności osoby

zarządzającej określonym rodzajem usług. Niestety, wysoko wykwalifikowana kadra jest dostępna jedynie dla obiektów, które są w stanie ponieść wysokie koszty pracy (Filipiak 2008). Chociaż na ogół istnieje wiele czynników niesprzyjających rozwojowi obiektów świadczących usługi turystyczne (polityka, podatki, słabo rozbudowana baza gastronomiczna i noclegowa), to osoba umiejętnie zarządzająca znajduje możliwości rozwijania konkretnych obiektów związanych z turystyką.

Czynniki endogeniczne i egzogeniczne można rozpatrywać, stosując różne kryteria. W literaturze specjalistycznej najczęściej wymienia się podział na uwarunkowania (Dębniwska 2000):

- *środowiskowe*: położenie i krajobraz, czystość, atrakcyjność środowiska, ekologiczna gospodarka rolna i leśna, odtworzenie drobnych cieków wodnych, małych naturalnych i sztucznych zbiorników, gęstość zaludnienia, regionalna architektura, materialne zasoby kultury,
- *ekonomiczne*: dochody ludności, łatwość i dostępność pozyskiwania środków finansowych, odpowiednia infrastruktura techniczno-ekonomiczna i społeczna, instytucje publiczne i społeczne, punkty handlowe i usługowe,
- *społeczne*: poziom i styl życia, struktura społeczna, wykształcenie, rodzaj wykonywanej pracy, zamożność społeczeństwa, mobilność społeczeństwa, otoczenie społeczne,
- *kulturowe*: sposób życia, tradycje i zwyczaje społeczeństwa, uczestnictwo w wydarzeniach kulturalnych i artystycznych, postęp kulturalny,
- *organizacyjno-prawne*: prawidłowa gospodarka przestrzenna, odpowiednia struktura agrarna, baza noclegowa i gastronomiczna o zróżnicowanym standardzie, funkcjonowanie na obszarze działania organizacji i instytucji wspomagających rozwój turystyki na obszarach wiejskich, tworzenie lokalnych, regionalnych czy ponadregionalnych organizacji turystycznych.

Uwarunkowania rozwoju turystyki na obszarach wiejskich można także podzielić na *zewnętrzne* (makroekonomiczne) i *wewnętrzne* (mikroekonomiczne) (Sikora i Jęczyk 2005). Analizując uwarunkowania zewnętrzne, należy uwzględnić szeroko rozumiane otoczenie, w jakim funkcjonują obiekty świadczące usługi turystyczne. Przez otoczenie rozumie się zbiór zewnętrznych obiektów i czynników wywierających dodatni lub ujemny wpływ na określony obiekt, który wskazuje na efektywność jego funkcjonowania na rynku (Kłeczek i in. 1992). Otoczenie tworzą mniej lub bardziej korzystne warunki kreowania produktu turystycznego na obszarach wiejskich. Determinanty związane bezpośrednio lub pośrednio z obiektami świadczącymi usługi turystyczne tworzą mikrootoczenie, w którym funkcjonują: konkurenci, dostawcy, pośrednicy, nabywcy i grupy interesu. Natomiast uwarunkowania makroekonomiczne tworzą: środowisko naturalne, otoczenie ekonomiczne, otoczenie społeczno-demograficzne, otoczenie instytucjonalno-prawne, otoczenie technologiczne (Rapacz 2001).

Czynniki mikroekonomiczne i makroekonomiczne oraz ich zmienność warunkują rozwój wszelkich działań gospodarczych na obszarach wiejskich.

Te warunki są jednocześnie wszechstronnym otoczeniem obiektów świadczących usługi turystyczne. Otoczenie, w jakim funkcjonują pensjonaty, schroniska, kwatery prywatne, motele, zajazdy, hotele, gospodarstwa agroturystyczne i inne, oraz przeobrażenia w nim zachodzące w zdecydowanym stopniu wyznaczają możliwości i warunki rozwoju działalności gospodarczej.

Bardzo istotnym czynnikiem dla każdego usługobiorcy jest atrakcyjność obszarów wiejskich. Na atrakcyjność wpływają⁴:

- środowisko przyrodnicze (*śp*) – 35%,
 - możliwości rekreacyjne i sportowe (*rs*) – 20%,
 - ukształtowanie terenu (*ut*) – 15%,
 - przeżycia biotyczne (*pb*) – 10%,
 - dostępność komunikacyjna (*dk*) – 5%,
 - infrastruktura agroturystyczna (*at*) – 15%,
 - stosunek lokalnej społeczności do rozwoju ruchu turystycznego (*s*) – 4%.
- Atrakcyjność turystyczną można więc wyrazić w sposób następujący:

$$(\textit{śp}, \textit{rs}, \textit{ut}, \textit{pb}, \textit{dk}, \textit{at}, \textit{s}) \rightarrow \textit{At}. \quad (2)$$

Każdy z wymienionych czynników odgrywa istotną rolę w działalności agroturystycznej. W przypadku braku nawet jednego z nich obszar staje się mniej atrakcyjny i zarazem rzadziej odwiedzany przez turystów.

Dodatkowym istotnym czynnikiem są walory i atrakcje regionu. Sprzyjające warunki nie wystarczają, dość często trzeba zabiegać o klienta, stosując różne działania marketingowe. Usługobiorcy decydujący się na wypoczynek są zainteresowani nie tylko walorami przyrodniczymi, dobrymi warunkami noclegowymi czy gastronomią, ale także dobrze przygotowanymi atrakcjami w miejscu pobytu.

8. Podsumowanie

Rozwój usług turystycznych na obszarach wiejskich może być istotnym czynnikiem (impulsem) rozwoju lokalnego i regionalnego. Znajomość czynników ekonomiczno-organizacyjnych może przyspieszyć działania praktyczne i ich dostosowanie do oczekiwań konsumentów. Znaczącą rolę w tym zakresie odgrywa współpraca mieszkańców z instytucjami, organizacjami i obiektami funkcjonującymi w środowisku wiejskim, która może mieć szczególne znaczenie w długoterminowym procesie doskonalenia produktu turystycznego, podnoszenia jego jakości, unowocześniania i wzbogacania oferty turystycznej.

Powodzenie rozwoju gospodarczego, społecznego czy kulturalnego każdego obszaru wymaga uwzględnienia wielu uwarunkowań, które przyczyniają się do pokonywania barier utrudniających czy wręcz hamujących postęp.

W artykule potwierdzono stwierdzenie, że na rozwój obszarów wiejskich pozytywnie wpływa rozwój turystyki wiejskiej, zaś rozwój usług turystycznych

w głównej mierze determinują obiekty świadczące usługi turystyczne, takie jak: pensjonaty, gospodarstwa agroturystyczne, schroniska, kempingi, pola biwakowe, które kreują nowe miejsca pracy i stanowią źródło dochodów mieszkańców wsi. Istotne znaczenie ma dobrze zachowane środowisko przyrodnicze, bogate dziedzictwo kulturowe, dogodne położenie w środku kontynentu oraz członkostwo w Unii Europejskiej.

Rozwój turystyki wiejskiej będzie przeciwdziałał pauperyzacji społeczeństwa wiejskiego i inspirować restrukturyzację rolnictwa. Aktywizacja obszarów wiejskich będzie następowała pod wpływem konkurencyjności podmiotów świadczących usługi turystyczne, ale także współdziałania właścicieli obiektów turystycznych oraz ciągłego poszerzania proponowanych form turystyki.

Turyści wybierają najczystsze obszary o najwyższych walorach przyrodniczych, kulturowych i krajobrazowych, co nie oznacza, że ich świadomość nie ulegnie zmianie. Rozwojowi usług turystycznych sprzyjają przede wszystkim walory i atrakcje turystyczne, poziom infrastruktury techniczno-ekonomicznej i społecznej.

Zmiana oczekiwań usługobiorców (turyistów) i ich wymagań wobec zakresu i jakości świadczonych usług nastąpiła szczególnie po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej. Tego rodzaju procesy wymuszają inne spojrzenie na problemy infrastruktury techniczno-ekonomicznej i społecznej oraz na całokształt bazy turystycznej i paraturystycznej obszarów wiejskich.

Informacje o autorze

Dr inż. Mikołaj Jalinik – Katedra Turystyki i Rekreacji, Wydział Zarządzania, Politechnika Białostocka. E-mail: jalinik@op.pl.

Przypisy

- 1 UN WTO – United Nations Tourist Organization.
- 2 Dane Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi.
- 3 http://www.unic.un.org.pl/nhdr/2000/Raport_7.PDF
- 4 Wyniki pochodzą z badań ankietowych studentów III roku studiów stacjonarnych pierwszego stopnia (58 osób ankietowanych) oraz I roku studiów stacjonarnych drugiego stopnia (44 studentów).

Bibliografia

- Csernok, A., Ehrlich, E. i G. Szilagyi 1972. Hundred Year of Infrastructural Development: An International Comparison. *Acta Oeconomica*, nr 1 (9).
- Dębniwska, M. (red.) 2000. *Rozwój agroturystyki i jej wpływ na przeobrażenia w rolnictwie i na wsi, część I: Uwarunkowania ekonomiczne, organizacyjne i prawne*, Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.
- Dziembowski, Z. 1985. Infrastruktura jako kategoria ekonomiczna. *Ekonomista*, nr 4–5.

- Eidsvik, H. 1996. *Ethically, Environmentally and Economically Sustainable Tourism*, UNESCO, World Heritage Centre.
- Filipiak, B. 2008. Outsourcing – kierunek redukcji kosztów świadczenia usług komunalnych, w: Usługi w Polsce, nauka, dydaktyka i praktyka wobec wyzwań przyszłości. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego*, t. 2, nr 497.
http://www.unic.un.org.pl/nhdr/2000/Raport_7.PDF
- Jalinik, M. 2002. *Agroturystyka na obszarach przyrodniczo cennych*, Białystok: Wydawnictwo Politechniki Białostockiej.
- Kleczek, R., Kowal, W., Waniowski, P. i J. Wodniczka 1992. *Marketing. Jak to się robi?* Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum.
- Kupiec, L. 1975. *Kryteria i zasady kształtowania układu przestrzennego infrastruktury ekonomicznej*, Białystok: Wydawnictwo Filii Uniwersytetu Warszawskiego.
- Medlik, S. 1995. *Leksykon podróży, turystyki i hotelarstwa*, Warszawa: PWN.
- Milne, S. 1990. Tourism and Economic Development in Vanuatu. *Singapore Journal of Tropical Geography*, nr 11, s. 13–19.
- Nowy leksykon PWN* 1998. Warszawa: PWN.
- Panasiuk, A. (red.) 2007. *Ekonomika turystyki*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Rapacz, A. 2001. *Przedsiębiorstwo turystyczne w gospodarce rynkowej*, Wrocław: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej.
- Rozporządzeniem Ministra Gospodarki i Pracy z dnia 19 sierpnia 2004 roku, Dz.U. Nr 188, poz. 1945.
- Rozporządzeniem Prezesa Rady Ministrów z dnia 29 stycznia 1999 roku, Dz.U. Nr 10, poz. 87.
- Sikora, J. i A. Jęczmyk 2005. Czynniki wspierające i bariery ograniczające rozwój agroturystyki, w: J. Sikora i A. Jęczmyk (red.) *Uwarunkowania rozwoju turystyki związanej z obszarami wiejskimi*, Białka Podlaska: Wydawnictwo PWSZ.
- Ustawa z dnia 2 lipca 2004 roku o swobodzie działalności gospodarczej, Dz.U. Nr 173, poz. 1807.
- Ustawa z dnia 29 sierpnia 1997 roku o usługach turystycznych, Dz.U. Nr 133, poz. 884 z późn. zm.
- Wiatrak, A.P. 2009. Wspomaganie instytucjonalne rozwoju turystyki wiejskiej. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, t. XI, z. 4.